

Elnarə Yasın qızı Seyidova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Naxçıvan Dövlət Universitetinin baş müəllimi

**EKOLOJİ MƏDƏNİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA MÜASİR MƏKTƏB
COĞRAFİYASININ ROLU**

Эльнара Ясин гызы Сеидова
доктор философии по педагогике, старший преподаватель
Нахчыванского Государственного Университета

**РОЛЬ СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ В ФОРМИРОВАНИИ
ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ**

Elnara Yasin Seyidova
doctor of philosophy in pedagogy, senior lecturer at
Nakhcivan State University

**THE IMPORTANCE OF MODERN SCHOOL GEOGRAPHY IN THE DEVELOPMENT
OF ECOLOGICAL CULTURE**

Xülasə. Məqalədə müasir coğrafiya dərsliklərindəki mövzuların və məktəb coğrafiyasının ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi baxımından imkanları təhlil edilmişdir. Dərsliklərdə olan mövzular ekoloji tərbiyə baxımından xarakterizə edilərək həm fiziki-coğrafi, həm də iqtisadi-coğrafi anlayışların bu istiqamətdə imkanları qiymətləndirilmiş, ekoloji təhsilin əsas prinsiplərinin tədris prosesində tətbiq edilmə istiqamətlərindən bəhs olunmuşdur. Məqalədə, həmçinin orta məktəblərdə coğrafi təhsilin ekologiyalaşdırılmasının və bu istiqamətdə tədris olunan elmi məlumatların yetişməkdə olan gənc nəslin təlim-tərbiyə prosesində əhəmiyyətindən bəhs olunmaqla bir sıra tövsiyə və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *məktəb coğrafiyası, ekoloji tərbiyə, təbiəti mühafizə, tədris prosesi, fiziki-coğrafi, iqtisadi-coğrafi, ətraf mühit.*

Резюме. В статье анализируются темы современных учебников географии и возможности школьной географии с точки зрения экологии и защиты окружающей среды. Тематика учебников охарактеризована с точки зрения экологического образования, оценены возможности как физико-географических, так и экономико-географических концепций в этом направлении, обсуждены направления применения основных принципов экологического образования в учебном процессе. В статье также дается ряд рекомендаций и предложений по экологизации географического образования в общеобразовательных школах и важности научной информации, преподаваемой в этом направлении, в образовательном процессе подрастающего поколения.

Ключевые слова: *школьная география, экологическое образование, охрана природы, учебный процесс, физико-географический, экономико-географический, окружающая среда.*

Summary. The article provides knowledge in modern geography classes about the ecology of school geography and environmental protection opportunities. The topics within the textbooks were characterized from the point of view of ecological education, the probabilities of both physical-geographical and economic-geographical concepts in this direction were assessed, the directions of application of the essential principles of ecological education within the teaching process were discussed. In addition, the article provides variety of recommendations and concepts about the environmentalization of secondary school

geographical education and also the necessity of scientific knowledge given in this direction within the educational process of the younger generation.

Key words: *School geography, ecological education, protecting environment, teaching process, physical-geography, economic-geography, environment.*

Son vaxtlar ətraf mühitin mühafizəsinə və ekoloji təhsilə daha çox diqqət yetirilir, çünki onsuz cəmiyyətin ən vacib inkişaf problemlərini həll etmək mümkün deyil. Ekologiya zəmanəmizin ən aktual elm sahələrindən biridir. Gələcəkdə, ekoloji problemlərlə əlaqəli getdikcə mürəkkəbləşən bir dünyada bəşəriyyətin inkişafının yeni bir mərhələsinin başlanmasına ümid edirik. “Ekologiya” sözü günümüzdə həm gündəlik ünsiyyətdə, kütləvi informasiya vasitələrində, bir sıra dövlət və hökumət nümayəndələrinin çıxışlarında, həm də mediada daima istifadə edilir. Təəssüf ki, ekologiya özü müstəqil bir fənn kimi orta məktəblərdə tədris olunmur. Bu səbəbdəndir ki, bir çox hallarda ekologiya-ətraf mühitin mühafizəsi, və ya ekologiya-qoruma anlayışlarının qarışıqlığı, əvəzlənməsi kimi başa düşülür.

Təbiət və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqənin optimallaşdırılması ənənəvi olaraq coğrafiya elmi ilə daha sıx əlaqəli olmuşdur. Ətraf mühitin mühafizəsi haqda biliklər məktəb coğrafiyasının müasir dövrdə böyük diqqət tələb edən ən vacib problemlərindən biridir. Coğrafi təhsilin məqsədlərindən ən başlıcası təbiətin mühafizəsi və təbiətdən səmərəli istifadə edilməsinin elmi əsaslarının öyrədilməsidir [4, s.75]. Orta məktəblərdə coğrafiya kursu təbiəti mühafizə və coğrafi təbəqənin bütövlüyü haqqında daha dərin fikir formalaşdırır. Məhz bu səbəbdəndir ki, problemi daha ətraflı nəzərdən keçirməyə ehtiyac duyulur. Orta məktəb fənləri içərisində coğrafiya kursu ətraf mühit problemlərini 3 səviyyədə- qlobal, regional və yerli səviyyədə öyrənən əsas istiqamətlərdəndir. Çünki məktəb coğrafiyasını əhatə edən mövzular digər təbiət elmləri ilə müqayisədə ekoloji problemlər baxımından daha əhatəlidir və buna görə də, bir sıra mövzuların tədrisində ətraf mühit məsələlərinə toxunmaq daha məqsədəuyğundur. Tədris prosesində əsas hədəflərdən biri coğrafiya təlimi vasitəsi ilə məktəblilərin ekoloji dünyagörüşünü və mədəniyyətini formalaşdırmaqla onları ətraf mühitin mühafizəsinə sövq etməkdir [3, s. 93]. Məktəb coğrafiyası kursunun məzmunu məktəblilərin əxlaq normaları, təbiətdəki davranış vərdişlərinin formalaşması və inkişafı üçün böyük

imkanlara malikdir. Bu məqsədlə dərslilər üzərində bir sıra araşdırmalar aparmışıq. Ənənəvi dərslilərdən fərqli olaraq müasir dərslilərdən coğrafiyanın hər iki qolu, fiziki və iqtisadi coğrafiya birlikdə tədris olunmaqla sadəcə mürəkkəbə dəyişir. Bu zaman ekoloji biliklər də hər kursda həm mövzular daxilində, həm də ayrılıqda bir bölmə kimi tədris olunmaqla müəyyən dərəcədə dəyişikliyə uğrayır. Bunu aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

İlk öncə onu qeyd etmək istərdim ki, ilkin ekoloji anlayışlar “Həyat bilgisi” kursunda formalaşır. 6-cı sinifdə şagirdlərdə təbiəti mühafizə tərbiyəsi istiqamətli dəyər yönümlərinin, onların ilkin ekoloji anlayışlarının təməli qoyulur. Bu zaman bir sıra mövzularda təbiətin ayrı-ayrı komponentləri, eləcədə insan və ətraf mühit arasındakı əlaqə konkret şəkildə şagirdlərə izah edilir. “Şəffaf kürə”, “Yerin su təbəqəsi”, “Təbiət və insan” bölmələri bu baxımdan daha əhəmiyyətlidir [6, s. 78, 98, 116]. Debat dərslər “Aral səhraya çevrilmiş dəniz” mövzusu şagirdlərə həm elmi, həm də ekoloji tərbiyə baxımından qiymətli məlumatlar vermək üçün böyük imkana malikdir [6, s. 112].

Aşağı siniflərdə Yerin təbəqələrini öyrənərkən litosfer, hidrosfer, atmosfer və biosferə aid zəruri məsələlər ətraf mühit problemlərinə baxılması istiqamətli olmaqla təbii obyektlərin qorunmasını xatırladır. Çaylar, göllər, dənizlər, okeanlar, hava, torpaq, təbii resurslara aid mövzularda şagirdin özünün, təbiətin və digər insanların qayğısına qalmaq, qorumaq kimi fikirləri dərk etməsi ilə əlaqəli həm elmi, həm də əxlaqi təcrübələri əks etdirən oyun və vizual fəaliyyətlərdən istifadə etməklə tədris etmək faydalı olar.

Yuxarı kurslarda həm fiziki, həm də iqtisadi-coğrafi anlayışların paralel tədris olunduğu müasir dərslilərdə coğrafi biliklər ekocoğrafi amillərin öyrənilməsinə təmin edir. Buraya ətraf mühitin-abiotik faktorları (iqlim, torpaq, geomorfoloji, hidroloji və. s) və biotik amilləri, yerin coğrafi qabığının tərkib hissəsi, əsasını populyasiyaların və biosenozların təşkil etdiyi canlı varlıqların biri-birinə, ən əhəmiyyətli isə in-

sanların müxtəlif növ təbii komponentlərə təsiri daxildir.

İqtisadi-coğrafi anlayışların tədrisində müxtəlif təbii ehtiyatların mənimsənilməsi prosesində təbiətin rəşional idarə olunması yolları, bu zaman baş verən iqtisadi və ekoloji problemlərin qarşılıqlı əlaqəsi praktik olaraq iqtisadi-coğrafi biliklərin əsas məzmununu təşkil edir.

Azərbaycanın coğrafiya kursuna aid məlumatlar ekoloji bilikləri diyarşunaslıq materialları əsasında daha da, inkişaf etdirməyə kömək edir. Biz ümumtəhsil məktəblərdə ekoloji bəlalər haqqında şagirdlərə məqsədyönlü, planlı və mü-təşəkkil sürətdə məlumatlar verməliyik. Əgər gənc nəsil Sumqayıtdakı zavodların kimyəvi tullantılarının səbəb olduğu ekoloji bəlalərin törət-diyi faciələrdən xəbərdar olsalar, onlar gələcək-də bu bəlalərin yaranmasına imkan verməzlər [2, s.278]. Şagirdlər nəzəri cəhətdən öyrəndikləri bilikləri praktikada tətbiq etməklə doğma ölkənin təbiətini, təbii ehtiyatlarını elmi əsaslarla öyrənməklə insanlarla təbiət arasındakı əlaqəni müsbət yöndə qorumağa çalışırlar. Bu zaman onlarda ekoloji tərbiyə və təhsil də, formalaşmış olur. Ekoloji təhsilin əsas istiqamətləri - təbiətdən səmərəli istifadə mənbələri, insan fəaliyyətinin təbiətə təsiri, insan sağlamlığı ilə əlaqədar ətraf mühitin vəziyyəti və s. kimi xarakterizə oluna bilər.

İqtisadi və sosial coğrafiyaya aid mövzuların tədrisi zamanı isə istər yerli, istərsə də dünyanın iqtisadi coğrafiyasına aid əvvəlcədən öyrənilmiş biliklərin ümumiləşdirilməsi aparılır. İnsanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsi bir çox ölkələrin iqtisadi-coğrafi, eləcə də ekoloji maraqlarına təsir edən problemlər barədə məlumatları şagirdlər bu biliklər vasitəsilə mənimsəyir və dərk edir. 10-cu siniflərdə "İqlim ehtiyatları" "Elmi texniki inqilab və iqtisadiyyat", 11-ci siniflərdə isə "Təbiətdən səmərəli istifadə", "Qlobal problemlər və onların həlli yolları" bölmələrinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək olar [9, s.71, 175., 10, s. 36, 144]. İnsanların və bütün dövlətlərin birgə fəaliyyətini tələb edən, həm də xüsusi əhəmiyyət kəsb edən təbii ehtiyatlardan qənaətlə istifadə, onların qorunması, günümüzdəki əsas ekoloji problemlərin həllində başlıca məqsədə çevrilən aztullantılı və tullantısız texnologiyaların tətbiqi və s. kimi məsələlər məktəblilərə ekoloji tərbiyənin aşılınması prosesində,

eləcə də şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin tərbiyəsində təbliğ olunur. Təbiətin insan həyatında və iqtisadiyyatda rolundan bəhs edən tədris materialının öyrənilməsi prosesində bütün bunların açıqlanması şagirdlərdə əxlaqi dəyərlərin inkişafına, təbiəti mühafizə fəaliyyətinin təkmilləşməsinə kömək edir. Təbii ki, bu zaman rollu oyunlar, təqdimat, tədqiqatların aparılması metodlarından istifadə etməklə daha yaxşı nəticələr əldə etmək mümkündür [5, s.66-69].

Qitələr və okeanlar haqqında mövzular uşaqlarda ekoloji biliklərin formalaşdırılmasında daha da əhəmiyyətlidir. Qitələr və ya okeanları öyrənərkən burada yerləşən təbii komplekslərin ekoloji problemləri daha ətraflı nəzərdən keçirilir. Məsələn, Afrikanın təbiəti ilə tanış olduqda, səhraların ərazisinin niyə xeyli genişləndiyini, və ya rütubətli ekvatorial meşələrin və savannaların sahəsinin azaldığını, bəzi heyvan növlərinin sayının niyə azaldığını, bəzi növlərin isə yer üzündən tamamilə yoxa çıxdığını izah etmək olar. 7-ci sinifdə "Yer kürəsində suyun paylanması", 9-cu siniflərdə "Su ehtiyatları və onların iqtisadi əhəmiyyəti" bölmələrindəki mövzuların tədrisi zamanı okean və onun hissələrinin təbiətini öyrənərkən, insanların buradakı fəaliyyəti nəzərdən keçirilir, su nəqliyyatı, istirahət zonaları, həmçinin təbii sərvətlərin çıxarılması ilə əlaqəli problemləri vurğulayaraq bu istiqamətdə beynəlxalq əməkdaşlığın rolu müəyyənəşdirilir [7, s.83, 8, s.98]. Bu zaman dünya okeanının təbiətinin, burada olan bioloji resursların qorunmasının zəruriliyi xüsusi vurğulanır. Çünki, okeanın bütün biokütləsi 35mlrd. ton təşkil edir ki, onun da 0,5mlr. tonu balıqların payına düşür. Dünya okeanından ovlanan balıq, molyusk, xərçəngkimilər, insanların zülalə olan tələbatının 20%-ni ödəyir [7, s.100]. Şimal yarımkürəsində qitələrin təbiətini öyrənərkən uşaqların diqqətini tundranın, tayqanın, qarışıq meşələrin və s. kimi təbii zonaların ekoloji problemlərinin xüsusiyyətlərinə yönəldilir. Deməli istər qitələrə, istərsə də okeanlara aid mövzularda ekoloji problemlərin öyrənilməsi imkanları genişdir və bundan fənn müəllimi səmərəli istifadə edərsə yuxarı siniflərdə şagirdlərdə təbiəti mühafizə üzrə işin sistemini düzgün təşkil etmiş olar.

Beləliklə həm fiziki, həm də iqtisadi-coğrafi anlayışları öyrənərkən istər nəzəri, istərsə də

praktik biliklərdən istifadə şagirdlərdə təbiəti mühafizəyə dair bilik bacarıq və vərdişlərin möhkəmlənməsinə kömək edir. Belə ki, ərazinin ümumi fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərində bir sıra ekoloji məsələlər: təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək və qorumaq; iqlimin təbiətdə və ekoloji problemlərin həllində əhəmiyyəti; ölkənin daxili sularının istifadəsi və qorunması; torpaq eroziyası, torpaqların mühafizəsi; bitki örtüyü, heyvanlar aləminin mühafizəsi; təbii sərvətlər anlayışı, onların növləri; təbiətin qorunması qanunları; xüsusi mühafizə olunana ərazilər və s. kimi mövzular bu baxımdan əhəmiyyətlidir və məqsədyönlü istifadə edilməlidir.

İqtisadi-coğrafi biliklərin tədrisində ekoloji biliklərin mənimsənilməsi imkanları daha genişdir. Bu bir sıra məsələləri öyrənmə prosesində həyata keçirilir- təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi və bu zaman ətraf mühitin qorunması, həmçinin, insanın təsərrüfat prosesində təbiətdə baş verən mənfi istiqamətli antropogen dəyişiklik.

Hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının ən mühüm hissəsi təbii mühitdir. Bu səbəbdən müəllim iqtisadi-coğrafi mövzuları tədris etdikdə ətraf mühitin çirklənməsinə təsir edən amilləri və onlara qarşı mübarizə tədbirlərini daim diqqətdə saxlamalıdır. Yeri gəldikcə məktəbdaxili qiymətləndirmənin bütün növlərində ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərini ön plana çəkməlidir. Tədris prosesində günümüzün ən aktual məsələlərindən olan tullantısız və az-tullantılı texnologiyaların tətbiqi problemlərinə xüsusi diqqət yetirilməli, iri sənaye müəssisələri yerləşən ərazilərdə sənayenin zərərli təsirlərinin qarşısının alınması yollarını daim diqqətə çatdırılmalıdır. İqtisadi rayonların icmalında ətraf mühit məsələlərinə geniş yer verməklə, hər bir rayonun iqtisadi-coğrafi xarakteristikasını şərh edərkən, təbii ərazi komplekslərinin rolu, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasında insan və təbiət arasındakı ekocoğrafi problemlərin qarşılıqlı əlaqəsi də, qeyd edilməlidir. Müasir dərslərdə mövzular qısa və konkret yazıldığı kimi, ekoloji problemlər də ətraflı göstərilir [10, s.125]. Bunu aradan qaldırmaq üçün müəllim coğrafiyanın təlim vasitələri və texnologiyalarından yerində və zamanında düzgün istifadə etməklə istər dərsi, istərsə də sinifdən xaric işləri səmərəli təşkil etmiş olar. Doğrudan da respub-

likamızın məktəblərində fəal (interaktiv) dərs al-tında yeni pedaqoji texnologiyaların geniş tətbiqi həyata keçirilir [4, s.281] .

Xarici ölkələrin iqtisadi coğrafiyasına aid mövzularda şagirdlərə təbiətin qorunması və orada baş verən antropogen dəyişikliklərin qlobal problemləri haqqında xüsusi təqdimatlar olunur. Ekosistemin ümumilikdə vəziyyətini qiymətləndirmək, təbii mühit, ekoloji böhranlar, ekoloji balanssızlıq haqda şagirdlərdə ümumi fikirlər formalaşdırmaq üçün coğrafiya fənninin imkanları əvəzsizdir.

Coğrafiya dərslərində ekoloji təhsilin əsas prinsiplərini məktəblərdə və hətta universitetlərdə tətbiq etməklə aşağıdakı məsələləri həll etmək mümkündür.

1. Təbiət haqqında aparıcı fikirlərin, əsas anlayışların elmi əsaslarla mənimsənilməsi və buna uyğun olaraq insanın təbiətə optimal təsiri-ni təyin edən qanunların hazırlanması.

2. Tədris materiallarındakı ekoloji biliklərə əsasən təbiətin, bütövlükdə cəmiyyətin, və eləcə də hər bir insanın ayrı-ayrılıqda həyatında çoxşaxəli rolunu və mənəvi dəyərini izah etmək.

3. Ətraf mühitin ekoloji vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün öyrəndikləri bilikləri tətbiq etməklə praktik bacarıqlara yiyələnmək, daha sonra bu istiqamətdə doğru qərarlar qəbul etmək.

4. Təbiətə dəyən zərər və ya ziyanı, həmçinin təbii mühitin çirklənməsi və məhv edilməsini şüurlu şəkildə dərk etməklə, təbiətdəki davranış normalarına riayət etmək.

5. Məktəb coğrafiya kursunda tədris edilən ekoloji biliklərlə ətraf mühitin mühafizəsi üçün fəaliyyətlərin intensivləşdirilməsini təmin etmək. Ekoloji biliklər əsasında təbii komplekslərin quruluşunu, təbiətin insan həyatında və təsərrüfatda rolunu, eləcə də, iqtisadi və həyati əhəmiyyətini izah etmək.

Sonda onu deyə bilərik ki, ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri bütün coğrafiya kurslarının məzmununda mühüm yer tutur. Onları 3 qrupa bölmək olar: canlı və cansız təbiətin qorunması; təbii resurslardan səmərəli istifadə; ətraf mühitin, həyatın, insan fəaliyyətindən (antropogen təsirlərdən) qorunması.

Orta məktəblərdə coğrafi təhsilin ekologiyalaşdırılması və bu istiqamətdə tədris olunan elmi məlumatlar gənc nəslin tərbiyə prosesinin tərkib hissəsidir. Coğrafiyanın ekoloji istiqamə-

ti, həm ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına, həm də yetişməkdə olan gənc nəslin ideoloji mövqelərinin inkişafına və istiqamətləndirməyə kömək edir. Ekoloji biliklərin zamanında və düzgün tədrisi fiziki-coğrafi problemlərlə yanaşı geosiyasət məsələlərini cavablandırmaqla, respublikamızın mikro, mezo və makro əhəmiyyətli kompleks iqtisadi problemlərinin həlli istiqamətini də təyin edir.

Problemin aktuallığı. İstər respublikamızda, istərsə də dünyada ekoloji şəraitin gərginləşməsi davam edir. Bu hal ümumdövlət səviyyəsində müxtəlif tədbirlərin, əsasən də, təbiəti mühafizə maarifinin geniş miqyasda həyata keçirilməsini tələb edir. Problemin həlli baxımından ümumtəhsil məktəblərində keçirilən əksər fənlər şagirdlərin ətraf mühiti mühafizə fəaliyyəti üçün geniş imkanlara malikdir. Onların içərisində coğrafiya fənni ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsinə həsr olunmuş mövzularla daha zəngin olub, dərslərdəki məlumatlardan elmi əsas-

larla, səmərəli istifadə olunarsa problemin həllində daha effektiv nəticələr verər.

Problemin elmi yeniliyi. Müasir coğrafiya dərslərlərində coğrafi mühit, təbiət və cəmiyyət məzmun xətti üzrə tədris edilən biliklər tam bir sistem olduğundan, mövzular daxilindəki ekoloji biliklər şagirdlərin ekoloji mədəniyyətinin inkişafında, onların mənəvi aləminin formalaşmasında, özünüdərk etmə prosesində böyük rol oynayır. Tədqiqat işində coğrafiya təliminin və eləcə də fənninin tədrisi prosesində ətraf mühitin mühafizəsi tərbiyəsinin mühüm və köklü problemləri, onların elmi aspektləri təhlil edilmiş, yetişən nəsildə yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyəsində ekoloji təhsilin əsas prinsiplərinin əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Bu məqalə orta məktəblərdə 6-11-ci sinif coğrafiya dərslərlərinə daxil olan ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətli mövzuların tədrisində məktəblilərdə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması üzrə işin sisteminin təşkilinə yardım etmiş olar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün "Coğrafiya" fənni üzrə təhsil proqramı. - Bakı, -2013.
2. Sadiqov, F. Tərbiyəşünaslıq. -Bakı: Elm və Təhsil. -2015, -359 s.
3. Bibikin, A.Y. Orta məktəbdə coğrafiya təliminin metodikası. -Bakı: Maarif, -1973, -423 s.
4. Alxasov, O. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. -Bakı: Elm və təhsil, -2013, -365s.
5. Həsənov, Ə. Pedaqoji ustalığa aparıcı yol. -Bakı: Mütərcim, -2014, -79 s.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün coğrafiya dərsləri.- Bakı, -2013.-160 s.
7. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün coğrafiya dərsləri.-Bakı, -2016. -144 s.
8. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün coğrafiya dərsləri.- Bakı, -2016. -203 s.
9. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün coğrafiya dərsləri.- Bakı, -2017. -208 s.
10. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün coğrafiya dərsləri.- Bakı, -2018. -208 s.

E-mail: eli seyid 77@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok.,prof. **A.N. Abbasov,**

ped.ü.elm.dok.,dos. **K. Camalov**

Redaksiyaya daxil olub: 28.09.2021.